

## ÉRTELMISÉG SZEREPE EGYKOR ÉS MOST

### I. Bevezetés

A tanulmányom célja az értelmiség szerepének vizsgálata, elsősorban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a rendszerváltás, a pluralista demokrácia kifejlődése után az értelmiség szerepe nagymértékben megváltozott. Az eltelt húsz évben az értelmiség folyamatosan elveszítette véleményirányító funkcióját, és így – megítélésem szerint – jelenleg a dominanciájának csökkenése miatt inkonzisztencia-zavarban szenved.

A tanulmányom címében szereplő 'egykor' kifejezés tehát az államszocializmusra, míg a 'most' a rendszerváltás után eltelt időre utal. A címválasztással két dologra szeretnék utalni:

Egyrészt az értelmiségről, értelmiségi szerepről és funkcióról mindig történelmi kontextusban érdemes és szabad beszélni.<sup>1</sup> Huszár Tibor mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „az értelmiség nagyon is összetett és szerteágazó kérdéskörének a kulcsa a történelem [...] Ily módon a konkrét társadalmi-történelmi vonatkozások magyarázzák [...] hogy mely tevékenységek válnak értelmiségi tevékenységgé, de azt is, kik válhatnak értelmiségivé, milyen lesz ezen csoportok elhelyezkedése a társadalmi hierarchiában. És funkcióik, személyiségjegyeik, életmódjuk is csak e társadalmi viszonylat-rendszerekkel összhangban értelmezhetők.”<sup>2</sup>

Másrészt, mint már fent utaltam rá, véleményem szerint 'a váltás szituáció' kihatott a magyar értelmiség helyzetére.

### II. Értelmiség meghatározása

A tanulmányom témája megkívánja, hogy meghatározzam azt, hogy kit, kiket tekintek értelmiségnek. Számtalan tanulmány foglalkozik ezen kérdéssel, és többféle válasszal találkozhatunk.<sup>3</sup>

Az értelmiségszociológiai vizsgálódások a XX. század elején<sup>4</sup> a klasszikus szociológiához – osztályokban, rétegben gondolkodó szociológia – viszonyítva definiálták önmagukat. A meglévő diskurzushoz való viszony alapján három megközelítési módról beszélhetünk:

- az értelmiség maga is egy társadalmi osztály (class-in themselves)
- az értelmiség egy meghatározott (származási) osztálynak a része vagy képviselője (class-bound)

---

<sup>1</sup>A szakirodalomban találunk ún. örök értelmiség koncepciókat is, amelyek közül az egyik legismertebb Julien Benda teóriája. Benda szerint az értelmiséget a szenvedélyes tudásvágy, az alkotásigény, az igazság kimondása, az alantas politikai szenvedélyekkel szembeni közöny, az erkölcsi tisztaság, a személyi függetlenség jellemez.

<sup>2</sup>Huszár Tibor: *Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai*. In: A cselekvő ember (szerk. Huszár Tibor). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 74. o.

<sup>3</sup>A tudományos életben különféle, egymástól eltérő jelentésárnyalattal bíró elnevezéssel illeték, illetik a szellemi dolgozókat (az értelmiséget): intellektuelek, értelmiség, intellektuális dolgozók, szellemi dolgozók, irodalmárok, a toll emberei, magasan kvalifikált foglalkozásúak, fehérgallérosok, intellektuális foglalkozásúak, szabad foglalkozásúak, felsőfokú végzettségű munkaerő, tudományos és műszaki munkaerő, a társadalom sajátos képességgel rendelkező munkaerőkészlete. Szczipanski, Jan: *Az intellektuelek mítizálása*. In: A szociológus szemével. Válogatott tanulmányok (szerk. Szczipanski, Jan). Gondolat, Budapest 1977. 121. o.

<sup>4</sup>Az értelmiség szociológia fogalma is újkélettű: a XIX. században kezdték el így nevezni azt a társadalmi csoportot, amely különböző foglalkozásokban, szakmákban tevékenykedik, szellemi tevékenységet végez.

- az értelmiség mint társadalmi entitás az osztályszerkezet fogalmi keretében nem, vagy csak részben elemezhető (class-less).<sup>5</sup>

Az első megközelítésre a legjobb példa az 'új osztály' elméletek, ide tartozik a Konrád-Szelényi féle megközelítés, amiről a későbbiekben még szólok. A második csoportba sorolhatjuk például E. O. Wright, továbbá Antonio Gramsci organikus értelmiség felfogását. Mannheim Károly lebegő értelmiség teóriája a harmadik megközelítésre lehet példa: hogy „... a szellemet ma (eltérően a legtöbb korábbi kultúrától) nem egy társadalmilag szigorúan kötött rend (például a papi kaszt) hordozza, hanem egy társadalmilag messzemenően szabadon lebegő réteg, amelynek tendenciája, hogy egy állandóan bővülő társadalmi bázisból újuljon meg”.<sup>6</sup>

A megválaszolendő kérdés, tehát az, hogy mit jelent az, hogy értelmiség. A társadalomtudományban és a mindennapokban eltérő elképzelések vannak a kifejezésről. A hétköznapi nyelvhasználatban az értelmiség lényegében a diplomással azonos. Ha valaki azt hallja vagy mondja, hogy értelmiség, egyrészt felsőfokú diplomával rendelkező személy jut eszébe. Erre utalnak például a következő kifejezések: első generációs értelmiség, fiatal értelmiség, értelmiségi szakmák stb. Véleményem szerint azonban a felsőoktatás expanziója, a tudományok differenciálódása felülírja a fogalom ezen reprezentációját. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy minden diplomás ember értelmiség, avagy ennél azért az értelmiség 'többet és/vagy mást jelent'? A szociológiai irodalomban eltérő válaszokat kapunk kérdéseinkre. Böhm Antal 'praktikus értelmiség definíciója' lényegében az értelmiséget megfelelteti a diplomással: értelmiség az, aki vezető beosztású és/vagy felsőfokú végzettsége van.<sup>7</sup> Míg Szalai Erzsébet megfogalmazása ettől eltérően valamilyen ethoszra helyezi a hangsúlyt: „...értelmiségieknek tekintem azokat a társadalmi szereplőket, aki egyfelől egy sajátos transzkontextuális tudás birtokosai, másrészt társadalmi pozíciójukat kizárólag eme sajátos tudás biztosítja. Ezen értelmezés szerint egyfelől az értelmiségi lét nem feltétlenül kötődik a „magas” képzettséghez – ha egy cipész arról elmélkedik, hogy a cipődivat változása hogyan függ össze a kor általános ízlésének változásával, akkor értelmiségi funkciót tölt be, ezzel szemben az a történész, aki az általa vizsgált korszak problémáit nem helyezi bele egy átfogó történelmi folyamatba, legfeljebb csak szakembernek tekinthető. [...] E logika alapján azok az általános iskolai tanárok, akik a gyermekeknek komplex, átfogó tudást közvetítenek, és így tevékenyen részt vállalnak azok alkotó kreativitásának fejlesztésében, a legklasszikusabb értelemben vett értelmiségi tevékenységet végzik.”<sup>8</sup>

Magam részéről szimpatikusabbnak tartom a Szalai-féle megközelítést, és így megítélésem szerint nem minden diplomás tartozik az értelmiség rétegébe, ezért célravezetőbb a diplomásra a (gyakorlati) szakember kifejezést használni.<sup>9</sup> Amikor a hipotézisemben azt állítom, hogy a rendszerváltás után az értelmiség elveszítette a véleményirányító funkcióját, akkor lényegében Körösiényi értelmiség-meghatározását használom, az értelmiség nem más, mint az irodalmi, humán- és társadalomtudományi értelmiség, a „tudáselit”.<sup>10</sup>

### III. Értelmiség szerepe egykor

Az értelmiség és a szocializmus kapcsolatáról számtalan tanulmány született, amelyek közül Szelényi Iván és Konrád György nevéhez köthető koncepció rövid áttekintésére vállalkozom.

<sup>5</sup>Ettrich, Frank: „Szabadon lebegő értelmiség” és „új osztály”. In: *Világosság* 2007. 7-8.sz. 175. o.

<sup>6</sup>Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996. 181. o.

<sup>7</sup>Böhm Antal: *Az ezredvég magyar társadalma. Folyamatosság és megszakítottság a társadalomfejlődésben*. Rejtjel, Budapest, 2003. 64. o.

<sup>8</sup>Szalai Erzsébet: *Tudás, kritikai értelmiség – apokaliptikus csillagkép után*. In: *Ezredváltó dilemmák Magyarországon* (szerk. Szalai Erzsébet). Új Mandátum, 2000. 230. o.

<sup>9</sup>Megítélésem szerint, tehát nem szabad egyenlőség jelet tenni a diplomás és az értelmiségi között. Ha minden felsőfokú végzettséggel rendelkező személyt értelmiséginek tartanák, akkor a rendszerváltáskor körülbelül hétszáz ezer, 2001-ben Magyarországon több mint kilencszáz ezer értelmiségiről beszélhetnénk, és lássuk be ez egy kicsit túlzás lenne.

<sup>10</sup>Körösiényi András: *Értelmiségiek és demokrácia. Az értelmiség politikai gondolkodásáról*. In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat* (szerk. Körösiényi András). Osiris, Budapest, 2000. 69.o.

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című munkájukban az volt a hipotézisük, hogy az értelmiség jó úton halad ahhoz, hogy uralkodó osztállyá váljon, s mindezt az ún. racionális redisztribúció hozományának tartották. „A racionális gazdasági növekedésre irányuló, a nemzeti jövedelem nagyobb részét az állami költségvetés csatornáiba bevonó, s azokon át olyképpen újraelosztó tervgazdaságokban, hogy a minimalizált fogyasztás, a korlátozott mezőgazdasági és infrastrukturális beruházások mellett aránylag nagy jövedelemhányad jusson a gyorsított ütemű, korszerű fegyverzetet is biztosító iparosításra, másképpen a kelet-európai szocialista országokban, amelyeket a továbbiakban részletesebben elemzett fogalmunk alapján a racionalizált redisztribúció kategóriájával jelölünk, immár nem tartjuk megkerülhetőnek az elkülönült értelmiségi érdekek tárgyalását.”<sup>11</sup> A keleti- európai társadalmakban a modernizációt a gyenge polgárság helyett az állami bürokratikus osztállyá szerveződő értelmiség fogja megvalósítani.

Mindezek alapján a szerzőpáros megállapításait az „új-osztályelméletek” közé sorolhatjuk, amelyek szerint az értelmiség is egy saját, külön osztály. Fontos észben tartani, hogy ezen elméleti sémák nem fogadják el a marxista osztályképződés teóriát, sem az alap-felépítmény dichotómiáját. Konrádékhoz hasonló új-osztályelméletet fogalmazott meg a hetvenes években Alvin Gouldner. Gouldner szerint az értelmiség osztállyá szerveződését, és uralomra törését az első világháború után számos tényező segíti elő, például a szekularizáció (világi értelmiség, újfajta tudástermelés kialakulása), értelmiségi piac megjelenése, iskolarendszer kiépülése. Az értelmiségnek egy speciális tőkefajta, a kulturális tőke feletti rendelkezése alapozza meg és egyben legitimálja az uralmát. Ezen osztály egy sajátos, rá jellemző ideológiát is kialakít, amely révén tevékenységét hasznosként képes elfogadtatni, és ez nem más, mint a professzionalizmus. „A professzionalizmus ideológiájának jelentőségében legfontosabb alkotórészei a technikai, illetve erkölcsi ismeretek. Az új osztály professzionalizmusa révén igyekszik aláásni a régi osztály hatalmát, mégpedig úgy hogy az anyagi tőkét viszonyítva a saját kulturális tőkéjéhez értéktelenként mutatja be. Magas képzettsége, szaktudása, illetve csalhatatlan erkölcsi ítélőereje révén az értelmiség úgy próbálja magát megjeleníteni, mint az egyetlen társadalmi csoport, amely az egész társadalom érdekét képviseli és képviselheti.” „Az értelmiség önazonosságát az osztálytudatnak egy mélyebben beágyazódott formája „a közös ideológia mélystruktúrája” határozza meg, amelyet Gouldner a kritikai diskurzus kultúrájának nevez [...] A kritikai diskurzus kultúrája révén az értelmiség sajátos, a társadalom más csoportjától elkülönülő beszédközösséget alkot.”<sup>12</sup> Gouldner szerint „A kritikai diskurzus kultúrája történetileg kifejlesztett szabályok készlete, a diskurzus nyelvtana, amely 1. saját állításainak igazolására irányul, de 2. igazolási módjára jellemző, hogy nem folyamodik tekintélyekhez, és 3. amely a partnerek önkéntes egyetértését pusztán érvekre támaszkodva igyekszik elérni.”<sup>13</sup>

A szerzők megalkotják saját értelmiség definíciójukat is, és megkülönböztetik az értelmiség nembeli és genetikus fogalmát.<sup>14</sup> A nembeli fogalom szerint az értelmiség szerepe a transzcendens orientáció, a kultúraadás. Ezen megközelítés figyelmen kívül hagyja az adott társadalmi berendezkedés adta lehetőségeket (milyen szerepet játszik, milyen érdekeket artikulál). Hogy válaszolni tudjunk erre a kérdésre, be kell vezetni a genetikus fogalmat. Megfontolandó a szerzők állítása, miszerint „az értelmiség története éppenséggel nem-fogalmának és genetikus fogalmának konfliktus-sorozatával is ábrázolható”.<sup>15</sup> Ahhoz, hogy meg tudjuk határozni a genetikus értelmiség-fogalmat a szerző szerint nem a „menni tusára

<sup>11</sup>Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest, 1989. 26-27. o.

<sup>12</sup>Huszár Ákos: *Osztály és civil társadalom. A kritikai társadalomtudomány két irányzatáról*. In: Modern szociológiai paradigmák (szerk. Némedi Dénes). Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 135. o.

<sup>13</sup>Gouldner, Alvin W: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. The Macmillan Press, London, 1979. Idézi Huszár Ákos: i.m. 135. o.

<sup>14</sup>Szelényi egy későbbi írásában a következő értelmiség tipológiát olvashatjuk. Megkülönbözteti az értelmiséget, a szakembert és az intelligenciát. „Az értelmiség: modern 'eszmék emberei'”, akiket a kritikai nyelv kultúrája köt egymáshoz. A szakember: a piaci kapitalizmus értelmiségije, akiknek tudásában a technikai ismeretek uralkodnak a teleologikus összetevő felett. Intelligencia: azok az értelmiségiek, akik megőrzik a tudás teleológiai összetevőjének uralmát a technikai ismeretek felett; a forradalom előtti és utáni Kelet-Európában élő értelmiségiek, ahol a modernizáció nem esik egybe a polgári társadalom és a piaci kapitalizmus kialakulásával.” Szelényi Iván: *Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztálly szerkezetében*. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa Kiadó, Budapest, 1990. 28-29. o.

<sup>15</sup>Konrád György – Szelényi Iván: i. m. 29. o.

van szükség az értelmiséghez tartozáshoz?” kérdést kell feltennünk, hanem azt, hogy „milyen típusú tudásért jár az értelmiségi státusz és a hozzá tartozó hatalom?”.<sup>16</sup> Fontos kiemelni, hogy a szerzők szerint nem a tudás ténye avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy ezen státusz betöltéséhez nincsen más jogalapja, jogcíme, csakis a tudása. Az értelmiségi, intellektuális tudás egy transzkontextuális szabályozó és orientáló tudás: „[...] az értelmiségi tudás minőségi különbsége csupán annyit jelent, hogy olyan értékekre utal, amelyeket egy társadalom kultúrájának részeként fogad el. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a társadalom alkalmasnak véli ezeket az értékeket arra, hogy általuk tagjainak magatartását orientálja és szabályozza. Orientál: az értelmiségi alternatív értékekkel dolgozik, és csak utal rájuk, tehát kimunkálja a különböző értékválasztásokhoz tartozó technikákat. Szabályoz: nem alternatív értékekkel dolgozik és előírja azokat, egy meghatározott értékhez tehát egy meghatározott technikát rendel”.<sup>17</sup>

A szerzők szerint Magyarországon az értelmiség és a bürokrácia között (az uralkodó rend és a technokrácia között) 1963-ban vagy 1964-ben indult el a közeledési folyamat. Szelényi a következőképpen fogalmazta meg, hogy hogyan sikerült az akkori berendezkedésnek maga mellé állítani az értelmiséget: „meggyőződésem, hogy a szocializmusnak, mint a tökéletesen racionális rendszernek a képe, amely a tudományban és a kutatásban messze fölötte áll az anarchisztikus és csak formálisan racionális kapitalizmusnak, az egész keleti blokkban döntő szerepet játszott az értelmiség megnyerésében”.<sup>18</sup>

Később Szelényi felülbírált a 1974-es elméletüket, hiszen a „bürokrácia konoksága” miatt meghíusult az értelmiség kísérlete, hogy magához ragadja a hatalmat.<sup>19</sup> Ehhez kapcsolódóan Gázsó Ferenc felhívja a figyelmet a káderkiválasztás mechanizmusára. A szerző szerint a káderkiválasztásnak az alaptényezője nem a szakértelem, hanem a megbízhatóság volt, és ezzel párhuzamosan megfigyelhető a korszakban az értelmiséggel kapcsolatos bizalmatlanság. „A vezető nem vész el, csak átalakul” gondolata azt takarja, hogy a pártállamban a káderbürokráciát egy sajátos önmagát fenntartó és megújító kontraszelekció jellemezte.<sup>20</sup>

Bár nem következett be az értelmiség hatalomra jutása, tudományosan nem vitatható, hogy az államszocializmusban – különösen a hetvenes évek végétől – egyre meghatározóbb szerepet kapott ezen társadalmi réteg, ami végül a rendszerváltáskor, a rendszerváltásban csúcsosodott ki.

Körösényi a lengyel, a magyar és a cseh kritikai-ellenzéki értelmiség helyzetét, szerepét vizsgálta az államszocializmusban. A politológus megítélése szerint 1953-tól, a desztalinizálástól kezdődően az értelmiségnek lehetősége nyílt véleményirányító vátesz szerepben megnyilvánulnia. Hazánkban azt tapasztalhattuk, hogy az 1956-os megtorlások után, amelyek a reformkommunista értelmiséget is érintették, a Kádár korszak megkötötte a saját paktumát az értelmiségi réteggel. Megegyezés lényege, hogy kedvezőbb feltételeket teremt az értelmiségi alkotómunkának, feltéve, ha az ’politikailag passzívan’ viselkedik. „Az 1956 után bebörtönzött írók, művészek, tudósok visszatérhettek a kulturális és tudományos életbe, ahol már a „pártosságnál” az „elkötelezettség” enyhébb követelménye érvényesült. A „nem vonalas” irodalom is polgárjogot nyert. A műszaki értelmiség számára pedig megnyíltak a politikamentes, pusztán szakmai karrier lehetőségei.”<sup>21</sup> Az irodalmi ellenzéki értelmiség 1953-56 közötti szerepét a társadalomtudományi- bölcsész értelmiség vették át, ők alkották a hetvenes évek utolsó éveiben kialakuló demokratikus ellenzék törzsét. Körösényi a hatvanas évek második felében létrejövő újbaloldalt két csoportra osztotta: 1. Lukács-tanítványokból és szociológusokból álló neomarxista, ún. budapesti iskolára (pl. Heller Ágnes, Bence György, Kis János, Hegedűs András, Soós Vilmos); 2. ultrabaloldali egyetemi ifjúság (pl. Dalos György, Haraszi Miklós). Kiemelendő az 1973. májusi Központi Bizottsági

<sup>16</sup>Ettrich, Frank: i. m. 175. o.

<sup>17</sup>Konrád György – Szelényi Iván: i. m. 29. o.

<sup>18</sup>Szelényi Iván: *A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata*. In: Új osztály, állam, politika (szerk. Szelényi Iván). Európa, Budapest, 1990. 57. o.

<sup>19</sup>Szelényi Iván: i.m. 51-98. o.

<sup>20</sup>Gázsó Ferenc: *A káderbürokrácia és az értelmiség*. In: Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig (szerk. Valuch Tibor). Osiris, Budapest, 2004. 486-496. o.

<sup>21</sup>Körösényi András: *A kritikai- ellenzéki értelmiség Közép- Európában. A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus- autoriter diktatúrák létrejöttéig*. In: Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat (szerk. Körösényi András). Osiris, Budapest, 2000. 54.o.

határozat, mely átfogó akciót indított a revizionista-újbaloldali kritikai értelmiség ellen, melynek következménye pártból való kizárás, munkahelyről való elbocsátás, országból való kiutasítása lehetett. Ennek következtében az értelmiségiek mintegy összefogva léptek fel, és a csehszlovákiai Charta '77 polgári mozgalom melletti kiállásuktól, szolidaritásuktól számolhatjuk a demokratikus ellenzék születésnapját. A szerző részletesen elemzi az értelmiség belső tagoltságát és felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a hetvenes években a belső törésvonal jött létre a gazdasági reformhoz való viszony mentén, a nyolcvanas évek közepére ez átalakult, és a politikai rendszer reformjának mikéntjéhez igazodott. Így fogalmaz: „A hetvenes évek végétől nyílttá váló gazdasági válság elhúzódásának következtében azonban a nyolcvanas évek közepére módosul a domináns értelmiségi álláspont, s a kritikai jelleg is fokozatosan politikai irányba tolódik el. A második gazdaság ugyanis eléri határait, előtérbe kerülnek a felemás polgárosodás negatív erkölcsi és társadalmi hatásai, s kiderül: a gazdasági válságon túl immár politikai válság fenyeget”.<sup>22</sup> A nyolcvanas évek derekától tanúi lehetünk az értelmiség repolitizálódásának felfokozódásának: vitakörök, szakkollégiumok, klubok tucatjai jönnek létre, sőt utcai tüntetések is vannak. Három nagy ellenzéki irányzat alakul ki: a népi-nemzeti irányultság, az urbánus-demokrata irányultság, és a reformkommunisták.<sup>23</sup>

Így jutunk el a rendszerváltás időszakához. A „nagy átalakulásban” az értelmiségnek, a jogi értelmiségnek jutott szerepről könyvtárnyi irodalom szól, s ennek bemutatása meghaladja a dolgozatom keretét. Fogadjuk el, mintegy axiómának, hogy értelmiségi szerepvállalás, az értelmiség fellépése nélkül a rendszerváltás nem akkor és nem úgy ment volna végbe hazánkban, mint akkor és ahogyan végbement.

A következőkben egy kicsit más perspektívából, a magyar szociológiatörténet egy szeletén keresztül szeretném érzékeltetni az értelmiség kitüntetett szerepét. A politikai enyhüléssel párhuzamosan, a hatvanas évek első felétől felerősödött az igény a valóságot feltáró tudomány, a szociológia intézményi keretek között történő művelésére.<sup>24</sup> A következő társadalmi problémákról születtek az első átfogóbb jellegű szociológiai munkák: jövedelemkülönbségek, társadalmi mobilitás, idősek helyzete, falu-városszociológia, időmérleg vizsgálatok, deviáns viselkedések. 1970-es évek első felében támadás indult a szociológia ellen is, amit csak tovább fokozott az úgynevezett Konrád-Szelényi-ügy. Mindezeknek az lett a következménye, hogy egyes témákra publikációs tilalmat vezettek be (például ilyen volt a szegénység témaköre), illetve más témakörökben is erősen korlátozták a kutatási lehetőségeket, a kutatók mozgásterét. Mindez nem jelenti, hogy nem születtek ’valóságfeltáró’ adatfelvételek és kutatások, készültek ilyenek például rétegződés, oktatásszociológia, életmódkutatás, egészségpszichológia témakörökben, továbbá a hetvenes évektől kezdődően meghonosodott hazánkban is a sokváltozós matematikai-statisztikai módszerek használata is. Létrejött 1978-ban a Magyar Szociológia Társaság, majd a Társadalomkutatási Informatikai Társulás (TÁRKI), illetve elindulhatott a szociológus-szakképzés is.<sup>25</sup>

#### IV. Értelmiség szerepe ma

A következőkben arra keresem a választ, hogy mi ma, ’itt és most’ az értelmiség szerepe. Kérdésem az, hogy sikerült-e megtartania a rendszerváltáskor „megszerzett” és nyíltan felvállalt irányító szerepét vagy azt más fórumok vették át. Két társadalomkutató munkájára alapozva kívánom megválaszolni az előbbi kérdést.

Fónai Mihály az értelmiségkép változását elemezte a poszt-szocialista átmenetben publicisztikai írások alapul vételével.<sup>26</sup> Megfogalmazott hipotézisei a következők voltak: a) a klasszikus értelmiségkép felbomlása, és az egységes értelmiségi kultúra differenciálódása; b) értelmiség strukturális csoport

<sup>22</sup>Körösnéyi András: *A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában...* 58.o.

<sup>23</sup>Körösnéyi András: *A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában...* 39-68. o.

<sup>24</sup>Első ilyen intézményes keretek, műhelyek például a Központi Statisztikai Hivatal, MTA Szociológia Kutató Intézete, Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutató Csoportja.

<sup>25</sup>Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest 2006. 92-93. o.

<sup>26</sup>Fónai Mihály: Az értelmiségkép változásai a poszt-szocialista átmenet publicisztikájában. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/3336> (letöltés dátuma 2009.05.06.)

felbomlása; c) értelmiségi elitek értelmiségképének alapvető differenciálódása; d) értelmiség professzionalizálódása; e) értelmiségkép kulturális törésvonalak alapján történő dichotomizálódása.

Kutatása több lépcsőből állt. Először definiálta az értelmiségképeket, amelyeket egyben értelmiségi szerepeknek és értelmiségi típusoknak is tart. Öt ilyen típust különböztetett meg: 1. generális értelmiségi szerepek (innovátori, kreatóri szerep); 2. intelligenciával, mint értelmiségtípussal összefüggő szerepek (vatesz, misszionárius); 3. intellektuellel, mint értelmiségtípussal összefüggő szerepek („élő lelkiismeret”, antipolitikus szerep); 4. professionals-sal összefüggő szerep (szervező, tervező, technokrata); 5. több értelmiségtípus esetén megjelenő szerepek (pl. társadalomkritikus szerepkészlet, szürke eminenciás). Majd a korábbi kutatásai, ismeretei alapján hét tematikus csoportba sorolta az értelmiséggel kapcsolatos írásokat: 1. értelmiség és hatalom viszonyának kérdései a kései államszocializmusban; 2. a kései államszocializmus hatalmi elitjének rekrutációja; 3. az elitek cirkulációja a kilencvenes években; 4. az értelmiség, mint középosztály, az értelmiség polgárosodása; 5. „média-háború” és „kultúrharc” a kilencvenes években; 6. az értelmiség szerepéről szóló viták; 7. tudás- és tudományszociológiai írások. A következő lépés az volt, hogy több mint kilencszáz hetilapban, folyóiratban megjelent értelmiséggel kapcsolatos tanulmányban megvizsgálta, hogy melyik tematika köré összpontosultak a tanulmányok.

A témám szempontjából azon írások a fontosak, amelyek az értelmiség szerepéről szólnak. Fónai elemzésébe bevont tanulmányok 34%-a tartozott ebbe a csoportba („a vita az értelmiség szerepéről”), az ilyen tartalmú cikkek fordultak elő a leggyakrabban. Az ide sorolt százötvenöt tanulmány a következő kérdésköröket érintette:

- Az értelmiség és a politikai konfliktusa: ezen szembeállítás az „igaz, morális értelmiségi és a hazudó politikus” gondolkodásmódbeli különbségeit hangsúlyozza.
- A független, kritikai értelmiség és az elkötelezett értelmiség szerepkészletének szétválasztása. Az előbbi szerepkészlete az intellektuel szerepkészletén alapul, önképét a szellemi függetlenség jellemzi: a szép, az igaz, a jó szolgálata, a társadalmi problémák bírálata, ebből is adódik, hogy a mindenkor hatalomhoz kritikai viszony fűzi. Az elkötelezett értelmiség az intelligencia szerepkészleten nyugszik: elhivatottság, elkötelezettség, szolgálat jellemzi, amelyet a közösségért, a nemzetért, a népért érez.

A kritikai és az elkötelezett értelmiség szerepéről szóló vita Fónai szerint a kilencvenes évek egyik legmeghatározóbb tudományos vitájává vált. A bevezetésben megfogalmazott gondolatokat támasztja alá, hogy számos cikk foglalkozott a kritikai értelmiség válságával, amelyet 'az új világhelyzet' kialakulásával magyaráztak. Az új világhelyzet nem más, mint a modernitás válsága, az információs társadalom kihívásai, a globalizáció. Az értelmiség már nem rendelkezik „kitüntetett” szereppel, már nem ők a főszereplők. A válság megoldásával már kevesebb cikk foglalkozik, de meg kell említeni Szalai Erzsébetet, aki az egzisztenciális és az instrumentális függetlenség megteremtésére, a szakmai kvalitások növelésére hívja fel a figyelmet.

Fónai lezárt kutatása végén megállapítja, hogy a visszaszoruló, a státuszdominanciáját veszítő értelmiség a kilencvenes évek új helyzetére az értelmiség szerepek dichotomizálásával (pl. kritikai kontra elkötelezett, értelmiség kontra politikus), az értelmiségkép differenciálódásával reagált.

A következőkben tekintsük át röviden Körösenyi értelmiséggel kapcsolatos munkásságát, amire egyébként Fónai is külön utal. Körösenyi András Értelmiségi és demokrácia című munkája a kilencvenes évek elején íródott, de véleményem szerint a politológus állításai 2009-ben is aktuálisak és helytállóak. Az értelmiség meghatározására már fent utaltam, tehát szűkebb kategóriáról van szó, mint a diplomások: ideológia- és szimbólumteremtő, kultúra-és közvélemény-formáló társadalmi csoportként lehet definiálni. Körösenyi tézise, hogy az értelmiség ambivalens módon viszonyul a demokráciához: mint eszményhez, ideához vonzódik, de a megvalósult politikai rendszert kevésbé tartja jónak. Mindez a demokrácia mitizálásával függ össze. Az értelmiségek – Körösenyi szerint – a demokráciát nem kormányzati rendszerként fogják fel, hanem annak szubsztantív elemeit hangsúlyozzák. Az értelmiség szerepfelfogása gondolkodásmódot igényel, mint a demokratikus mechanizmusok. Az értelmiség nem a társadalmi

munkamegosztásban elfoglalt helyzete alapján definiálja önmagát, hanem egy olyan entitásként, amely politikai dimenzió felett állva, a normatív igazságot keresi: „nem igények, a „kereslet” kiszolgálása, hanem a normák és az értékek megfogalmazása e szerepfelfogás sajátossága”.<sup>27</sup> Míg a demokrácia és a piaci kapitalizmus a tömegszerűen jelentkező, mindig megújuló keresleti viszonyokhoz, a közizléshez igazítja a kínálatát, addig az értelmiség sine qua nonja a középszerű, a közönséges, a megszokott elutasításával az új alternatíva keresése. Így a politikában elhatárolódik az olcsó népszerűség-hajhászás logikájától, a szavazatmaximálás stratégiájától és a populizmustól. Míg a modern diktatúrákban (az államszocializmusban) az értelmiség funkciója az ideológiateremtés, a legitímációs bázis biztosítása volt, addig a politikai demokrácia leértékeli, ’átárazza’ az értelmiségi státuszt, és ennek az a következménye, hogy megszűnik az értelmiség kitüntetett társadalmi helyzete. A leértékelődés okai: a konformizmus és a kulturális-, politikai közizlés terjedése. Körösenyi értelmezése szerint a rendszerváltás során egy sajátos, kettős folyamat ment végbe: „Realizálódtak az értelmiség demokratikus álmái, mégpedig úgy, hogy a politikai átmenet során maga az értelmiség került kitüntetette politikai-hatalmi helyzetbe, s vált a politikai élete talán legbefolyásosabb csoportjává, (egyik) főszereplőjévé. Ugyanakkor az értelmiség igen gyorsan szembe találta magát a státuszvesztés és a politikai marginalizálódás perspektívájával. Ezzel párhuzamosan, de nem ettől függetlenül, ahogyan az értelmiségi eszmék valóságos intézményi formákat öltettek, úgy erősödött fel hirtelen a demokráciával kapcsolatos ambivalencia is.”<sup>28</sup> A kommunista hatalom alatt az értelmiség az egész nép, a társadalom nevében kért szót, addig – elsősorban a politikai akaratképzés-, nyilvánítás lehetőségének megjelenése miatt – a demokráciában már csak magát képviselheti, elveszti a korábbi vátesz szerepét. Így az értelmiségi szerepfelfogás lényegében ellentétbe kerül a demokrácia működési logikájával.<sup>29</sup>

## V. Összegzés

A tanulmányomban az értelmiség társadalmi kategóriájának rendszerváltás óta megváltozott szerepével foglalkoztam. Az értelmiség meghatározása után megnéztem az értelmiség államszocializmusban betöltött szerepét, kitérve Konrád György és Szelényi Iván kutatásaira, majd a két társadalomtudós kutatása alapján érzékeltettem az értelmiség helyzetében a rendszerváltás után bekövetkezett változásokat.

Az államszocializmusból a pluralista demokráciába való átalakulás során megváltozott a nyilvánosság szerkezete, és ezen folyamat érzékeltetésére Jürgen Habermas teóriáját használhatjuk.<sup>30</sup> Megítélésem szerint ’a váltás szituáció’ következtében hazánkban a reprezentatív nyilvánosságot felváltotta a polgári nyilvánosság, amelynek három fő ismérve van: a státusz egyenlősége, a problematikussá tétel lehetősége, a közönség elvi lezárhatatlansága. 1989 óta értelmezhető nálunk is a „Fox a közönséghez fordulva beszél” habermasi gondolat, ami lényegében egyrészt kifejezi a nyilvános politizálás kialakulását, másrészt jelenti azt, hogy a közönséget, mintegy legitimáló erőként kívánják bevonni a politikai életbe. Azonban az elmúlt húsz évben egy másik fordulat is bekövetkezett a nyilvánosság szerkezetében, mégpedig, hogy a modern tömegkommunikáció refeudalizált nyilvánossággá vált, válik. A társadalom egyre nagyobb szféráit hatja át a nyilvánosság, a köz és magánszféra elmosódik, és mindez nem kedvez a nyilvánosság fő funkciójának, a politika kritikai ellenőrzésének, illetve megfigyelhető „az érdekvezérelt cselekvők” megjelenése. A refeudalizáció a habermasi koncepcióban utal arra, is hogy a közhatalom nyilvánosságának fokozódásával párhuzamosan felértékelődik a nem nyilvános döntés-előkészítés súlya.

A bevezetőben már említettem, hogy az értelmiségről, az értelmiség szerepéről csakis történeti kontextusban szabad beszélni, s nem nehéz elfogadni azt a tényt, hogy a nyilvánosság szerkezetváltozása is befolyásolja az adott kor adott lehetőségeit. A jogállam kiépülése, a parlamenti váltógazdaság logikája fokozatosan megszüntette az értelmiség véleményírányító szerepét és azt a pártok vették át. A pártok

<sup>27</sup>Körösenyi András: *Értelmiségiék és demokrácia. Az értelmiség politikai gondolkodásáról*. In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat* (szerk. Körösenyi András). Osiris, Budapest, 2000. 72. o.

<sup>28</sup>Körösenyi András: *Értelmiségiék és demokrácia...* 76. o.

<sup>29</sup>Körösenyi András: *Értelmiségiék és demokrácia...* 69-88. o.

<sup>30</sup> Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég – Gondolat, Budapest 1993.

logikája a nép szavazataiért folyó konkurenciaharcban<sup>31</sup> a kritikai- értelmi legitimitás megteremtése helyett csupán az, hogy – ahogyan Claus Offe fogalmaz – az „apatikus követni-készséget”, a tömeglojalitást kialakítsák.<sup>32</sup>

Nem azt állítom, hogy ma Magyarországon az értelmiség nem tud véleménybefolyásoló funkciót „kiharcolni magának”, csak azt, hogy a demokrácia logikája ezt a ’küldetést’ megnehezíti. Fónai kutatása alapján mondhatjuk, hogy az értelmiség rendszerváltás utáni egyik legnagyobb kihívása a kritikai funkció és az elkötelezettség közötti választás volt, a politikus versus értelmiség szembenállása, az értelmiség párt. Megítélésem szerint tehát a kritikai funkciót a tudáselit csak nehezen tudja gyakorolni: elveszítette a korábban birtokolt dominanciáját a társadalomban, és ezzel párhuzamosan veszélybe került a kritikai diskurzus kultúrája is.

Szükség lenne Szalai Erzsébet által felvetett instrumentális és egzisztenciális függetlenség megteremtése, de nem szabad elfeledkezni a személyes képességek növeléséről sem. Hasonló következtetésekre jutott Pierre Bourdieu *Az egyetemesség szószólói* című írásában. A francia szociológus az értelmiségi mező autonómiájának veszélyeire, a trójai falovak (külső gazdasági, politikai és vallási erők) támadására hívja fel a figyelmet, és az értelmiség összefogását, közös korporativista cselekvését sürgeti.<sup>33</sup>

A tanulmányom zárásaként had utaljak C. Wright Mills amerikai szociológus írására, amely az értelmiség társadalmi szerepéről szól, mert véleményem szerint tökéletesen érzékelteti a mai magyar helyzetet. A kutató szerint a modern társadalomban a politikai kezdeményezés szinterei egyre kevésbé megközelíthetőek. Mindez egy „akut betegséget” okoz az értelmiségnél, aki abban az illúzióban élt és dolgozott, hogy gondolkodása révén a világ dolgait változásra készítheti. Mills tézise, hogy a politikai idegkimerültség egyéni szinten tragikum életérzést jelent, az értelmiség általános frusztrációban szenved. Nem tud megszólalni, mert „a szervezett felelőtlenség” világában a véleménynyilvánítás fórumai nehezen megközelíthetőek azok számára, akik nem népszerű dolgokról szeretnének beszélni. Egy tehetetlen értelmiségit látunk, tehetetlen, mert nem képes ellenőrizni mindazt, amit képes előre látni, hiszen a hatékony kommunikációs eszközöket már nem birtokolja.<sup>34</sup> „Amint a kommunikáció csatornáit egyre jobban monopolizálódznak, s a feltétlen csalásra alapozott pártgépezetek és gazdasági nyomások egyre jobban monopolizálják a hatékony politikai szervezés esélyeit, az írók lehetősége a politikai kommunikációra minimálissá válik. A politikus értelmiségi egyre inkább alkalmazott, aki a kommunikációs gépezetből él, amely éppen az ellentétjén alapul mindannak, amiért ő ki akar állni. Az értelmiségi az igazság politikája mellett akar kiállni egy demokratikus felelősségteljes társadalomban. De a funkciójáért a szabadság nevében tett erőfeszítések vereséget szenvednek.”<sup>35</sup>

## Felhasznált irodalom

Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest 2006.

Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.

Bourdieu, Pierre: *Az egyetemesség szószólói*. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre20/02bour.htm>

Bóhm Antal: *Az ezredvég magyar társadalmá. Folyamatosság és megszakítottság a társadalomfejlődésben*. Rejtjel, Budapest, 2003.

Fónai Mihály: *Az értelmiségkép változásai a poszt- szocialista átmenet publicisztikájában*. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/3336>

Ettrich, Frank: „Szabadság lebegő értelmiség” és „új osztály”. In: *Világosság* 2007. 7-8. sz.

<sup>31</sup> A kifejezés Joseph Schumpetertől.

<sup>32</sup> Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 196. o.

<sup>33</sup> Bourdieu, Pierre: *Az egyetemesség szószólói*. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre20/02bour.htm> (letöltés időpontja 2009.05.06.)

<sup>34</sup> Mills, C. Wright: *Az értelmiség társadalmi szerepe*. In: *Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok* (szerk. Huszár Tibor). Gondolat, Budapest, 1975. 249- 260. o.

<sup>35</sup> Mills, C. Wright: i.m. 259-260. o.



- Gaszó Ferenc: *A káderbürokrácia és az értelmiség*. In: Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig (szerk. Valuch Tibor). Osiris, Budapest, 2004.
- Gouldner, Alvin W: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. The Macmillan Press, London, 1979.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég – Gondolat, Budapest 1993.
- Huszár Ákos: *Osztály és civil társadalom. A kritikai társadalomtudomány két irányzatáról*. In: Modern szociológiai paradigmák (szerk. Némedi Dénes). Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Huszár Tibor: *Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai*. In: A cselekvő ember (szerk. Huszár Tibor). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest, 1989.
- Körösényi András: *A kritikai- ellenzéki értelmiség Közép- Európában. A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus-autoriter diktatúrák létrejöttéig*. In: Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat (szerk. Körösényi András). Osiris, Budapest, 2000.
- Körösényi András: *Értelmiségiek és demokrácia. Az értelmiség politikai gondolkodásáról*. In: Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat (szerk. Körösényi András). Osiris, Budapest, 2000.
- Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996.
- Mills, C. Wright: *Az értelmiség társadalmi szerepe*. In: Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok (szerk. Huszár Tibor). Gondolat, Budapest, 1975.
- Szalai Erzsébet: *Tudás, kritikai értelmiség – apokaliptikus csillagkép után*. In: Ezredváltó dilemmák Magyarországon (szerk. Szalai Erzsébet). Új Mandátum, 2000.
- Szczepanski, Jan: *Az intellektuelek mitizálása*. In: A szociológus szemével. *Válogatott tanulmányok* (szerk. Szczepanski, Jan). Gondolat, Budapest, 1977.
- Szelényi Iván: *A kelet- európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus feltülvizsgálata*. In: Új osztály, állam, politika (szerk. Szelényi Iván). Európa, Budapest, 1990.